

УДК 1(091):17.021.1(38)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2025.37.14>

Віталій ТУРЕНКО, д-р філос. наук, ст. дослідник
ORCID ID: 0000-0003-0572-9119
e-mail: vitali_turenko@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КОНЦЕПТ "ВОРОГ" У РАНЬОГРЕЦЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ: ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ У "СЕМИ МУДРЕЦІВ", ГЕРАКЛІТА ТА ДЕМОКРИТА

Вступ. Дослідження присвячене аналізу концепту "ворог" у ранньогрецькій філософії через текстуальне вивчення праць досократиків, зокрема сентенцій "семи мудреців" і фрагментів праць Геракліта та Демокріта. В умовах сучасних глобальних і локальних викликів, що спонукають до переосмислення феномену ворожнечі, актуальність цього дослідження значно зростає. Автор зосереджується на семантиці та термінології, які використовували давньогрецькі мислителі для позначення ворога, включаючи такі лексеми, як *ἐχθρός*, *πολέμιος*, *δυσμενής*, *ἔρις* і *πόλεμος*. Лексичний аналіз цих понять дозволяє простежити їхнє значення в контексті онтологічних і соціальних концепцій, а також їхній вплив на формування античної філософської традиції.

Методи. Методологія статті включає філологічний аналіз текстів, порівняння мовних і стилістичних особливостей, а також реконструкцію культурно-історичного контексту, у якому формувалися ці ідеї. Залучення герменевтичного, описового і структурного методів розкриває багатогранність уявлень про ворога.

Результати. Результати дослідження підтверджують, що уявлення про ворога в ранньогрецькій філософії виходять за межі особистісного конфлікту, інтегруючи соціальний, моральний і онтологічний аспекти. Це сприяє глибшому розумінню ворожнечі як чинника, що одночасно деструктивно впливає на суспільство й забезпечує гармонію через протилежності. Унікальність грецької традиції полягає у здатності інтегрувати боротьбу як необхідний елемент космічного порядку та соціальної динаміки.

Висновки. Дослідження виявило, що концепт "ворог" у ранньогрецькій філософії має багатогранний характер, охоплюючи онтологічні, антропологічні та соціальні аспекти. У творах Геракліта ворог розглядається як онтологічний принцип гармонії через боротьбу протилежностей, що структурує космос. Натомість Демокрит акцентує увагу на антропологічній площині, де ворожнеча постає не лише як соціальне явище, але і як моральний виклик, що потребує внутрішньої гармонії та самоконтролю. Ці висновки розширюють розуміння античної філософії, наголошуючи на значущості ворожнечі як деструктивного та конструктивного елементу в космічному і соціальному порядку.

Ключові слова: ворог, ворожнеча, *ἐχθρός*, *πολέμιος*, *δυσμενής*, досократики, антропологія, антична філософія.

Вступ

Актуальність теми дослідження, обумовлена тим, що повномасштабна війна росії проти України стала каталізатором переосмислення фундаментальних феноменів і явищ людського життя. Одним із них, безперечно, є таке явище людських взаємостосунків як "ворожнеча". Рефлексії та міркування про цей прояв міжлюдських взаємин сягають сивої давнини, а, відповідно, стає важливим розгляд та аналіз джерел європейської герменевтики концепту "ворог". Важливість розкриття розуміння ворожнечі в ранньогрецькій філософії зумовлена не лише зростаючим інтересом до витоків західного наративу, але й сучасними викликами, що ставлять перед людством фундаментальні питання про природу конфліктів, їхню роль у розвитку суспільства та житті кожного з нас. У ситуаціях глобальних криз і збройних конфліктів дослідження ранньогрецького розуміння "ворога" відкриває можливості для переосмислення сучасних соціальних моделей і гуманітарних практик.

Варто зауважити, що **джерельною базою** пропонованої статті слугували зібрання фрагментів досократиків Дільса Кранца (DK) (*Die Fragmente der Vorsokratiker*, 1912) і Лакса-Моста (LM) (*Early Greek Philosophy*, 2016), а також англомовне видання оригінальних фрагментів Демокріта за редакцією С. Я. Лурії (*Luria*, 2016). Щодо **теоретико-методологічної основи**, то можемо зазначити, що її становлять як фундаментальні наукові дослідження, так і статті та монографії, присвячені висвітленню окремих аспектів окресленого питання в галузі лінгвістики (Benveniste, 1969; Kilgallon, 2019), філософії (Derow, 1994; Johnson, 2020; Pender, 2000; Walter, 2017) та історії (Adkins, 1972; Шульга, 2009). Утім, можемо підкреслити, що в них лише побіжний аналіз означеної проблематики.

Відповідно, **метою** нашого дослідження є висвітлення концепту "ворог" у доробку ранніх грецьких мислителів, через аналіз сентенцій, апофтегм і міркувань, що розкривають роль цього поняття у формуванні філософських ідей про буття, природу людини та соціальну взаємодію. Зважаючи на обсяг статті, у центрі уваги будуть сентенції "семи мудреців", а також фрагменти праць Геракліта й Демокріта.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- Проаналізувати лексико-семантичне поле, що використовується для позначення "ворога" (наприклад, *ἐχθρός*, *πολέμιος*, *δυσμενής*) у міркуваннях досократиків;
- розкрити значення метафоричних і символічних уявлень про ворога у протофілософській думці;
- встановити, як онтологічні й антропологічні аспекти концепту "ворог" взаємодіють у філософських ідеях, створюючи єдине бачення взаємозв'язку між індивідумом, суспільством і космосом.

Методи

Методологія цього дослідження базується на комплексному підході, який передбачає використання філологічних методів аналізу текстів, поєднаних із герменевтичним і історико-філософським підходами. Основу методологічного інструментарію становить текстуальна критика, що передбачає ретельне вивчення збережених фрагментів ранньогрецьких мислителів, зокрема Геракліта та Демокріта, у їхньому оригінальному мовному контексті. Особлива увага приділяється лексичному та семантичному аналізу ключових лексем, таких як *ἐχθρός*, *πολέμιος*, *δυσμενής*, *ἔρις*, *πόλεμος*, які використовуються для позначення концептів "ворог", "боротьба" та "розбрат". Лексичний аналіз спрямований на виявлення значеннєвих відтінків слів у контексті їхнього вживання, а також на дослідження їхньої етимології й

© Туренко Віталій, 2025

еволюції значень у розвитку давньогрецької мови. Герменевтичний підхід дозволяє реконструювати ідейний контекст цих текстів, ураховуючи філософське й культурне середовище тогочасної Греції, у якому формувалася й розвивався концепт "ворог". Для цього також застосовується інтертекстуальний аналіз, що дає змогу простежити взаємодію між ідеями Геракліта, Демокріта та інших досократиків, а також їхню рецепцію у творах пізніших авторів. У структурному аспекті дослідження застосовується аналіз риторичних, логічних і стилістичних засобів, що використовуються у філософських текстах, зокрема афористичність, паралелізми, антитези, ентими, які підкреслюють ключові ідеї. До того ж, ураховується діалектологічний вимір, що дозволяє виявити особливості іонійського діалекту, притаманні творам Геракліта й Демокріта, і їхній вплив на філософську лексику. Також використовуються історико-філологічні методи, які дозволяють співвідносити тексти з конкретними соціальними та політичними умовами часу, що формували специфіку їхнього змісту. Описовий метод застосовано для детальної характеристики концепту ворожнечі у філософських текстах, зокрема через аналіз мовних конструкцій, стилістичних особливостей і контексту їхнього використання у творах досократиків. Такий комплексний підхід, на нашу думку, забезпечує не лише текстуальну точність у відтворенні ідей ранньогрецьких філософів, але й розкриття їхньої семантичної й концептуальної багатозначності, що дає змогу виявити глибокі зв'язки між мовною формою, ідеями та культурним контекстом.

Результати

"Сім мудреців": між *ἐχθρός* і *πολέμιος*

Безперечно, на початку осмислення концепту "ворог" в ранньогрецькій філософії, ми маємо звернути увагу на сентенції "семи мудреців". Передусім, варто зауважити, що сім мудреців (давньогрец: οἱ ἑπτὰ σοφοί) – це група легендарних суспільно-політичних діячів, яких традиційно вважають засновниками практичної мудрості у Стародавній Греції. Вони жили в VII–VI ст. до н. е., період, коли формувалися основи грецької філософії, політики та культури. Їхні імена та вислови передавалися у народних легендах, і кожен із них був відомий своїми порадами, афоризмами та внеском у розвиток того чи іншого полісу. Найчастіше згадують імена Солона, законодавця Афин; Фалеса, засновника мілетської школи філософії; Піттака, правителя Мітілені; Біанта, судді з Прієни; Клеобула з Лінда, тирана і поета; Місона з Хен, мудреця-землероба; та Хілона зі Спарти, спартанського ефора. Однак склад цієї групи іноді варіюється залежно від джерел.

Сім мудреців шанувалися не лише за свої практичні знання, але й за здатність застосовувати ці знання для благоустрою суспільства. Вони діяли як реформатори, філософи і провидці, прагнучи навчити людей жити у злагоді, дотримуватися законів і досягати гармонії з собою та світом. У їхній діяльності поєднувалися філософські ідеї з політичною практикою, що заклало фундамент для подальшого розвитку античної культури та філософії.

Їхня мудрість і приклади життя й досі залишаються джерелом натхнення для багатьох поколінь, адже "філософ" у докласичний період, зокрема ті, які належали до семи мудреців – не (с)тільки той, хто займається пошуком природи буття, осмисленням тих чи інших універсальних феноменів світу, людського життя, але спрямований на більш практичну діяльність, якщо завгодно, більш "приземлене". Його мета розуміти не лише "метафізику" буття й людського існування, але і їхню "фізику" (Туренко, & Олійник, 2021, с. 100).

Загалом, ми можемо віднайти близько десяти гномів і апофтегм у контексті досліджуваної нами проблематики.

Насамперед варто зазначити про доробок сентенцій у Клеобула. Так, у нього зустрічаємо таку думку: "Вважайте ворогом народу – свого ворога" (Τὸν τοῦ δήμου ἐχθρὸν πολέμιον νομίζειν), але водночас і заклик "Припиняйте ворожнечу" (Ἐχθρὰς διαλύειν) (Demetr. Phal. in Stob. 3.1.172 (= Frag. 114 Wehrli)).

Думка Клеобула про те, що ворог народу є твоїм ворогом демонструє важливість громадянської солідарності в тогочасному полісному устрої. У цьому вислові, на наш погляд, закладена ідея колективної відповідальності перед спільнотою. Саме слово "πολέμιος" (ворог) у грецькій мові має політичний відтінок, що відображає його застосування в контексті міжполісної боротьби чи внутрішньополітичної ворожнечі. Мислитель також наголошує на необхідності припинення ворожнечі (Ἐχθρὰς διαλύειν), що свідчить про прагнення до гармонії й уникнення конфліктів, які могли б розхитати полісну єдність. Тут ключовим є дієслово "διαλύειν", що буквально означає "розпускати" чи "руйнувати", акцентуючи на активній дії з ліквідації розбіжностей.

Також Піттак з Лесбосу зауважує "Не говоріть погано ані про друга, ані про ворога, бо це є нерозумним [явищем]" (Τὸν φίλον κακῶς μὴ λέγε, μὴδ' εὖ τὸν ἐχθρὸν ἀσυλλόγιστον γὰρ τὸ τοιοῦτον) (73A 3ε DK), а Періандр підкреслює "Якщо у тебе нещастя, то приховуй це, щоб не потішити ворогів" (Δυστυχῶν κρύπττε, ἴνα μὴ τοὺς ἐχθροὺς εὐφράνης) (LM 2 T35).

Як ми бачимо, Піттак застерігає від поганих висловлювань про друзів і ворогів, підкреслюючи важливість розсудливості в міжособистісних стосунках. Лексеми "κακῶς" (погано) і "εὖ" (добре) вживаються для позначення моральної оцінки, а прикметний "ἀσυλλόγιστον" (нерозумним) підкреслює ірраціональність такого підходу. Для цього мудреця характерна прагматичність: він вказує, що вороже ставлення може бути контрпродуктивним, а негативні висловлювання здатні шкодити навіть самому тому, хто їх промовляє. Утім, Періандр, використовуючи у своїй сентенції дієслово "κρύπττε" (приховуй), передає ідею самоконтролю та стриманості, яка вважалася чеснотою в античній етиці. В оригінальному тексті також використано дієслово "εὐφράνης", що має відтінок позитивного настрою чи навіть радості, акцентуючи на уникненні ситуацій, які могли б дати ворогам привід для зловтіхи. Ця сентенція наголошує на важливості збереження гідності навіть у складних життєвих обставинах.

Особливе місце та значення в контексті досліджуваної проблематики посідає постать Фалеса Мілетського. Так, цікавою постає його сентенція, яку наводить Діоген Лаєрцій: "Як найлегше перенести нещастя? Якщо хтось бачить, що його вороги роблять гірше" (πῶς ἂν τις ἀτυχίαν ῥῆστα φέροι, "εἰ τοὺς ἐχθροὺς χεῖρον πρᾶσσοντας βλέπει") (Diog. Laert. I 36). У цій сентенції слово "χεῖρον" (гірше) має якісний порівняльний характер, що підкреслює відносність людського страждання. Використання дієслова "βλέπει" (бачити) тут скоріше є метафоричним, вказуючи на аналіз чи усвідомлення проблем іншого. Для мислителя цей підхід є способом раціоналізації нещастя, що узгоджується з філософією помірності і самовладання.

Водночас, Плутарх у відомій праці "Бенкет семи мудреців" через вуста Біаса передає таку думку Фалеса: "Ми повинні не вірити нашим ворогам навіть у тому, що правдоподібно, і повинні вірити нашим друзям навіть у тому, що наймовірніше" (ὅτι δεῖ τοῖς μὲν ἐχθροῖς καὶ περὶ τῶν πτωχῶν ἀπίστεῖν, τοῖς δὲ φίλοις καὶ τὰ ἀπίστα πιστεύειν) (Sept. sap. conv. 17.160E), а також говорячи про тиранів Мілетський філософ наголошує, що "навіть той, хто не зазнав жодної особистої шкоди, є ворогом беззаконної та непідзвітної влади через свою огиду до гнобителства та

жорстокості таких людей" (καὶ γὰρ ᾧ μηδὲν ἰδίᾳ συμβέβηκεν ἀδικεῖσθαι, τὸ βᾶρος αὐτὸ καὶ τὴν σκληρότητα τῆς ὀμιλίας δυσχεραίνων ἐχθρὸς ἐστὶ τῶν ἀνόμων καὶ ἀνυπευθύνων δυναστειῶν) (De genio Socratis 6.578C–D).

Загалом, розуміння ворога в Мілетського мислителя демонструє багатомірність підходу до концепції ворожнечі в ранньогрецькій думці. Його міркування, передані Плутархом через "Бенкет семи мудреців" і "Про генія Сократа", відображають не лише міжособистісний вимір, але й політичний і моральний аспекти цього явища. У першій сентенції Фалес акцентує увагу на двох полюсах людських стосунків: довірі до друзів і недовірі до ворогів. Формулювання "не вірити нашим ворогам навіть у тому, що правдоподібно" (*ἀπιστεῖν*) і "вірити нашим друзям навіть у тому, що неймовірно" (*πιστεύειν*) вказує на глибоку моральну складову взаємин. Фалес прагне наголосити на важливості розуміння природи довіри та ворожнечі, де ворог символізує потенційну загрозу навіть тоді, коли його дії здаються правдоподібними. З іншого боку, неймовірність із боку друга не повинна підірвати впевненість у ньому. Це підкреслює значення стійких моральних зв'язків і вірності в контексті міжособистісної гармонії.

Другий аспект, висвітлений у міркуваннях Фалеса, стосується соціально-політичної сфери. Він розглядає ворожість до тиранічної, беззаконної влади як природну реакцію морально свідомої людини. У висловлюванні "навіть той, хто не зазнав жодної особистої шкоди, є ворогом беззаконної та непідзвітної влади" акцент зроблено на ідеї неприйняття несправедливості на загальному рівні. Тут іменник "ἐχθρὸς" (ворог) стає символом активного протистояння не лише персональній образі, але й суспільним формам пригноблення. Фалес підкреслює, що навіть за відсутності прямої особистої загрози, людина, яка спостерігає несправедливість і жорстокість, повинна протистояти цим явищам, оскільки їхнє існування підриває основи суспільного порядку.

Ці дві сентенції, на нашу думку, створюють складну, але гармонійну картину розуміння ворога у Фалеса. Вони свідчать про глибоке усвідомлення того, що ворожнеча не обмежується особистісними конфліктами, але має більш широкий соціальний і моральний зміст. У філологічному контексті вживання таких лексем, як "ἀπιστεῖν", "πιστεύειν", "ἐχθρὸς" та "ἀνόμων" підкреслює багатозначність концептів, які варіюються залежно від контексту. Ця поліфонія значень відображає універсальність думки Фалеса, яка залишається актуальною в сучасних дискусіях про довіру, етику та соціальну справедливість.

Варто також зауважити, що видатний афінський законодавець Солон наголошує: "Не сідайте на місце судді; адже якщо ви це зробите, то станете ворогом засудженого" (Κριτὴς μὴ κάθησο· εἰ δὲ μὴ, τῷ ληφθέντι ἐχθρὸς

ᾔση) (Demetr. Phal. in Stob. 3.1.172 (= Frag. 114 Wehrli)). Тут ідея "κρίτης" (судді) пов'язується із соціальним авторитетом, який може перетворити нейтрального спостерігача на активного учасника конфлікту. Вислів акцентує на етичній складності судових рішень, які нерідко сприймаються суб'єктивно та можуть спричинити розбрат.

Урешті-решт, Анахарсіс Скіфський, ще один мислитель, якого іноді зараховують до "семи мудреців", на запитання, хто ворог людині, відповів, що кожна особистість є сама собі ворогом (Ἀναχάρσις ὁ Σκύθης ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τίνος, τί ἐστὶ πολέμιον ἀνθρώποις, εἶπεν 'αὐτὸ ἐαυτοῖς') (Stob. III 2.42). У цій сентенції ми бачимо розширення концепту "ворог" до внутрішнього світу індивіда. Використання займенника "αὐτοῖ" (самі) акцентує на саморефлексії та відповідальності за власні вчинки. Такий підхід має глибоке філософське значення, адже вказує на те, що найбільші виклики людина часто створює собі сама через свої слабкості, пристрасті чи нерозсудливість.

Підсумовуючи, можемо зауважити, що міркування семи мудреців про "ворога" відображають широкий спектр тем: від громадянської єдності до етичної стриманості, від особистих переживань до соціальних ролей. У цих висловлюваннях простежується прагнення до гармонії, уникнення конфліктів і раціоналізації емоцій. Лексичний аналіз гном і апофтегм розкриває полісемантичність таких лексем як "ἐχθρὸς" (ворог) і "πόλεμος" (протистояння), які варіюються від міжособистісних, екзистенційних до політичних, військових контекстів. Через призму класичної філології ці сентенції постають не лише як моральні настанови, а й як частина інтелектуальної традиції, що формувала світогляд античного суспільства.

Чому існує ворожнеча і вороги: Геракліт contra Гомер

У контексті дослідження концепту ворога в ранньогрецькій філософії, цікавими постають міркування Геракліта Ефеського, який фактично їх не використовує в безпосередньому антропологічному контексті, але водночас з'ясовує, чому взагалі існує ворожнеча, а, відповідно, і явище ворога. Його концепція особливо важлива з погляду класичних студій, оскільки варто зауважити, що "досократик був відомий жорсткими нападками на Гомера за засудження ідеї про розбрат між людьми і богами. Мислитель бачив розбрат як дуже важливу передумову для підтримки ритму всіх речей. Тому, якщо боротьба буде видалена з життя і людства, життя буквально припинить своє існування" (Туренко, 2022, с. 12).

Його "апологію" ворожнечі ми зокрема бачимо в таких фрагментах античних і середньовічних авторів (хронологічно):

Arist. Eth. Eudem. H 1. 1235a 25.	
"οἱ δὲ τὰ ἐναντία φίλα, καὶ Ἡράκλειτος ἐπιτιμᾷ τῷ ποιήσαντι" ὡς ἔρις ἔκ τε θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἀπόλοιστο", οὐ γὰρ ἂν εἶναι ἀρμονίαν μὴ ὄντος ὀξέος καὶ βαρέος, οὐδὲ τὰ ζῶα ἀνευ θήλειας καὶ ἀρρενος ἐναντίων ὄντων"	Проте протилежності – дружні між собою. Геракліт докоряє поету, який сказав: "Нехай суперечка зникне як серед богів, так і серед людей", бо не було б гармонії без високого і низького звуку, так само як не було б живих істот без жіночого і чоловічого, які є протилежностями"
Plut. De Iside 370 D	
"...καὶ τὸν μὲν Ὀμηρον εὐχόμενον "ἔκ τε θεῶν ἔρις ἔκ τ' ἀνθρώπων ἀπολέσθαι" "λανθάνειν" φησὶ "τῇ πάντων γενέσει καταρῶμενον, ἐκ μάχης καὶ ἀντιπαθείας τὴν γένεσιν ἐχόντων"..."	"...І що Гомер, молячись про знищення розбрату як серед богів, так і серед людей, сам не усвідомлює, що тим самим він прокладає народження всього сущого, яке (згідно з Гераклітом) виникає через боротьбу і протидію..."
Hippolyt. Refutatio IX 9, 4.	
"Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστὶ πάντων δὲ βασιλεὺς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δοῦλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους"	"Війна є батьком усього, царем усього: одних вона показала богами, інших – людьми; одних зробила рабами, інших – вільними"
Orig. Contra Celsum, VI 42	
"εἰδέναι δὲ χρὴ τὸν πόλεμον ἔοντα ξυνόν, καὶ δίκην ἔρις, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔρις καὶ χρεῶν"	"Треба знати, що війна є спільною справою, а справедливість – це боротьба, і все виникає через боротьбу та необхідність".

Як бачимо, концепція ворожнечі (боротьби, розбрату) у філософії Геракліта Ефеського є однією з ключових ідей, що втілює його світогляд та онтологічну систему, спрямовану на розуміння універсальних принципів буття. Мислитель не лише акцентує на існуванні ворожнечі як антропологічного феномену, а й розглядає її як фундаментальну основу космічного порядку. У контексті класичної філології мова і структура аргументації Геракліта дозволяють нам глибше усвідомити специфіку його ставлення до ворожнечі як до невід'ємної складової світового порядку. Наприклад, слово πόλεμος (війна), на відміну від ἐχθρός, має не лише фізичний, але й метафізичний вимір, вказуючи на онтологічну боротьбу, що лежить в основі буття. Інша ключова лексема – ἐρις (розбрат) – несе позитивний смисл як рушійна сила, що забезпечує розвиток. Водночас δίκη (справедливість) постає в Геракліта як принцип, який поєднує та врівноважує ці протилежності. Важливим є також і термін ξυνός (спільний), який Геракліт використовує для позначення всезагальності й тотальності закону боротьби (Див.: 22 В114 DK). Ця універсальність охоплює як людське, так і божественне, що відображає космічний масштаб його філософії. Мислитель систематично грає на семантиці слів, створюючи багатшарову концепцію, яку можна розкрити лише через уважний текстуальний аналіз.

Досократик засуджує Гомерове прагнення позбутися ворожнечі, вбачаючи в цьому загрозу для існування гармонії. Згідно із фрагментом, наведеним Арістотелем у "Евдемовій етиці" (1235a 25), Геракліт, докоряючи поету за вищевказані слова, наголошує, що без протилежностей, таких як високий і низький звук, не було б гармонії, а без жіночого й чоловічого – життя. Тут лексема "ἐναντία" (протилежності) відіграє ключову роль у розумінні гармонії як балансу конфліктних сил.

Ця ідея також знаходить підтвердження у Плутарха (De Iside et Osiride, 370 D), який зазначає, що Геракліт вважає Гомерову молитву про знищення розбрату прокляттям самої основи творення. Боротьба (μάχη) і протидія (ἀντιπάθεια), згідно з Гераклітом, є джерелом усього сущого. Отже, ворог стає необхідним учасником космічної драми, а ворожнеча – інструментом творення.

У знаменитому фрагменті, збереженому Гіпполітом (Refutatio omnium haeresium, IX 9, 4), досократик підкреслює, що війна (πόλεμος) слугує не лише символом збройного конфлікту, але й універсальною метафорою боротьби протилежностей, які структурують буття і соціум. Слово "πατήρ" (батько) підкреслює творчу роль війни, яка через руйнування створює нові форми. Цей вислів перегукується з концепцією динамічного універсуму, де стабільність досягається лише через безперервну зміну й боротьбу.

Тому цікаво видається думка У. Волтера про вплив Геракліта на ідею історії в Геродота. Як зауважує західний науковець, "Він (Геродот – В. Т.) не дає детального уявлення про те, як війни розвивають історичний процес. У програмному завершенні вступу думка про постійну зміну речей тісно пов'язана з помітним початком "незаконних

дій" між еллінами та варварами (Hdt. 1, 5, 3). Подальші події представлені як ланцюг нападів і відплат, кожна з яких призвела до війни; тому "батьку історії" небезпідставно приписують зв'язок із "конфліктною або каральною теорією світового порядку та справедливості" (Див.: Derow, 1994, с. 78) – оскільки вона була розроблена Анаксимандром, а Геракліт принаймні підготував для цього основу. Для Геракліта війна, очевидно, була динамічним і водночас диференціюючим феноменом (Walter, 2017, р. 165).

Згідно ж з Орігеном (Contra Celsum, VI 42), Геракліт стверджує, що війна є спільною справою (ξυνός), а справедливість – це боротьба (δίκη ἐρις). У цьому контексті справедливість не є статичним принципом, а проявляється через динамічний процес протистояння. Це унаочнює специфіку Гераклітової діалектики, де гармонія постає результатом напруження між протилежностями. Найдавніші ж подібні приклади стосуються космічної справедливості й рівності, починаючи з Анаксимандра (В1 DK), який говорить про космічну справедливість і відплату за скоєні беззаконня: "бо вони [космічні "протилежності"] платять покаранням та відшкодуванням (δίκην καί τίσιν) кожному за їхню несправедливість за оцінкою часу". З цим можна порівняти твердження Геракліта про сонце, що не може переступити його межі завдяки "помічницям Діке" Ерініям (В94, 114 DK) і його вірі в космічну справедливість, яка "живить" увесь земний закон (Pender, 2000, р. 106–107).

Підсумовуючи, можемо зауважити, що розуміння ворожнечі в Геракліта відрізняється від підходів інших досократиків і мислителів класичної Греції. Його ідеї тісно пов'язані із природною філософією, де протилежності є ключовими елементами структури буття. Геракліт створює унікальну систему, яка синтезує фізичні, моральні та метафізичні аспекти. Його аргументація базується на точному використанні мови та складній метафоричній структурі, що є характерним для архаїчної літератури.

Демокритівське розуміння значення й ролі воюючого: від глобального до індивідуального

Видатний засновник атомізму, Демокрит певною мірою реципіював ідеї Геракліта, оскільки етична думка досократика, виражена в сентенціях і міркуваннях, збережених здебільшого видатним візантійським енциклопедистом Іоанном Стобеєм, зосереджується на соціальних наслідках індивідуальних людських емоцій, зокрема і феномену "воюючого". Загалом, філософські ідеї Демокрита про ворожнечу формуються в умовах соціальних і політичних змін у V ст. до н. е., коли Греція переживала конфлікти між полісами. Його думки про помірність, законність і самоконтроль відображають прагнення стабільності в часи політичного хаосу. Мислитель відомий своєю афористичністю, що дозволяє передавати складні філософські ідеї в концентрованій формі. Його стиль характеризується використанням гномічних висловів, порівнянь і метафор. Як підтвердження цьому, наведемо безпосередньо оригінальні тексти й переклади цих рефлексій раннього грецького філософа:

Stob. III 7.25	
"ἀνδρεῖος οὐχ ὁ τῶν πολεμίων μόνον ἀλλὰ καὶ ὁ τῶν ἡδονῶν κρέσσων. ἔνιοι δὲ πόλεω μὲν δεσπόζουσι, γυναῖξί δὲ δουλεύουσιν"	"Сміливий не лише той, хто перемагає своїх ворогів, але й той, хто перемагає свої задоволення; але деякі чоловіки є господарями міст, будучи рабами жінок"
Stob. III 38.47	
"ὁ φθονέων ἐωυτὸν ὡς ἐχθρὸν λυτέει".	"Той, хто заздрить, заподіює страждання собі, як і ворогові"
Stob. III 20.62	
"φιλονεικίη πάσα ἀνόητος· τὸ γὰρ κατὰ τοῦ θυσιμενέος βλαβερὸν θεωρεῖσα τὸ ἴδιον συμφέρον οὐ βλέπει"	"Будь-яка суперечка бездумна: бо [людина] стежачи лише за тим, що згубно для ворога, не бачить того, що для неї вигідно"

Stob. III 38.53	
"Δημοκρίτου, οὐκ ἂν ἐκώλυον οἱ νόμοι ζῆν ἕκαστον κατ' ἰδίην ἐξουσίαν, εἰ μὴ ἕτερος ἕτερον ἐλυμαίνετο· φθόνου γὰρ στάσεως ἀρχὴν ἀπεργάζεται"	"Демокрит: Якби люди не ображали один одного, то закон не заважав би кожному жити, як йому завгодно: адже заздрість породжує початок ворожнечі"
Stob. III 1 210	
"ἄνθρωποισι γὰρ εὐθυμίη γίνεται μετριότητι τέρψιος καὶ βίου συμμετρίῃ· τὰ δ' ἐλλείποντα καὶ ὑπερβάλλοντα μεταπίπτειν τε φιλεῖ καὶ μεγάλας κινήσεις ἐμποιεῖν τῇ ψυχῇ. αἱ δ' ἐκ μεγάλων διαστημάτων κινούμεναι τῶν ψυχῶν οὐτε εὐσταθεῖς εἰσὶν οὐτε εὐθυμοί. ἐπὶ τοῖς δυνατοῖς οὖν δεῖ ἔχειν τὴν γνῶμην καὶ τοῖς παρεοῦσιν ἀρκέεσθαι τῶν μὲν ζηλουμένων καὶ θαυμαζομένων ὀλίγην μνήμην ἔχοντα καὶ τῇ διανοίᾳ μὴ προσεδρεύοντα, τῶν δὲ ταλαίπωρον τῶν τοῦ βίου θεωρεῖν, ἐννοοῦμενον ἂν πάσχουσι κάρτα, ὅπως ἂν τὰ παρόντα σοὶ καὶ ὑπάρχοντα μέγала καὶ ζηλωτὰ φαίνονται, καὶ μηκέτι πλειόνων ἐπιθυμῶντι συμβαίῃν κακοπαθεῖν τῇ ψυχῇ. ὁ γὰρ θαυμάζων τοὺς ἔχοντας καὶ μακαρίζομενους ὑπὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ τῇ μνήμῃ πᾶσαν ὥραν προσεδρεύων αἰεὶ ἐπικαιουργεῖν ἀναγκάζεται καὶ ἐπιβάλλεσθαι δι' ἐπιθυμίῃν τοῦ τι πρήσσειν ἀνήκεστον ὧν νόμοι κωλύουσιν. διόπερ τὰ μὲν μὴ διζέσθαι χρεῶν, ἐπὶ δὲ τοῖς εὐθυμέεσθαι χρεῶν, παραβάλλοντα τὸν ἑωυτοῦ βίον πρὸς τὸν τῶν φαυλότερον πρῆσσόντων καὶ μακαρίζειν ἑωυτὸν ἐνθυμῶμενον ἂν πάσχουσιν, ὁκόσω αὐτέων βέλτιον πρήσσει τε καὶ διάγει. ταύτης γὰρ ἐχόμενος τῆς γνώμης εὐθυμότερόν τε διάξεις καὶ οὐκ ὀλίγας κήρας ἐν τῷ βίῳ διώσσει, φθόνον καὶ ζῆλον καὶ δυσμενίην"	"Бо для людей душевний спокій досягається помірністю в насолодах і гармонією в житті; а надмірне й недостатне має схильність до змін і викликає значні потрясіння в душі. Душі, що зазнають таких великих змін, нестійкі й неспокійні. Тому необхідно спрямовувати думки на можливе та задовольнятися тим, що є, маючи лише слабку пам'ять про те, що викликає заздрість і захоплення, не прив'язуючи до цього розум, і спостерігати за тими, хто живе у злиднях, усвідомлюючи їхнє страждання, щоб те, що ти маєш зараз, здавалося тобі великим і гідним заздрості. Не варто бажати більшого, щоб душа не зазнала страждань через жадання. Адже той, хто захоплюється тими, хто має більше, і постійно думає про них, змушений безперервно прагнути нового і братися за нездійсненні справи, порушуючи навіть закони. Тому не варто прагнути надмірного, а треба радіти своєму, порівнюючи своє життя з життям тих, хто живе гірше, і радіти собі, розмірковуючи над їхніми стражданнями, наскільки краще ти живеш і дієш. Дотримуючись такого підходу, ти проживеш спокійніше й уникнеш у житті не однієї біди: заздрощів, суперництва й ворожості"
Democr. 56 (709 Luria)	
"ἢ τῶν συγγενῶν ἔχθηρ τῆς τῶν ὀθνεῶν χαλεπωτέρη μάλα"	"Ворожнеча між рідними людьми набагато складніша, ніж ворожнеча між чужими"
Stob. IV 2.17	
"ὄκωσπερ περὶ κιναδῶν τε καὶ ἐρπετέων γεγράπται τῶν πολεμίων, οὕτω καὶ κατὰ ἀνθρώπων δοκεῖ μοι χρεῶν εἶναι ποιεῖν· κατὰ νόμους τοὺς πατρίους κτείνειν πολέμιον ἐν παντὶ κόσμῳ, ἐν ᾧ μὴ νόμος ἀπείργει· ἀπείργει δὲ ἱερὰ ἐκάστοισιν ἐπιχώρια καὶ σπονδαὶ καὶ ὄρκοι"	"Як написано про хижих звірів і плазунів, що є ворогами, так, на мою думку, потрібно чинити і щодо людей: вбивати ворога згідно з батьківськими законами в будь-якому порядку речей, де закон не забороняє. А забороняють священні місця, місцеві угоди та клятви"
PG 91 p. 779 B (617 Luria)	
"τὸν ἄρχοντα δέ! ἔχειν πρὸς τοὺς καιροὺς λογισμόν, πρὸς δὲ τοὺς ἐναντίους τόλμαν, πρὸς δὲ τοὺς ὑποταγμένους εὐνοίαν"	"Правитель повинен правильно оцінювати час, коли треба бути хоробрим з ворогами та доброзичливим до підлеглих"
Stob. III 7.25	
"ἀνδρεῖος οὐχ ὁ τῶν πολεμίων μόνον, ἀλλὰ καὶ ὁ τῶν ἡδονῶν κρείσσω. ἐνίοι δὲ πόλεων μὲν δεσπόζουσι, γυναιξὶ δὲ δουλεύουσιν"	"Мужній не той, хто сильніший тільки своїх ворогів, а й той, хто сильніший також за свої пристрасті. Адже є люди, які керують містами і водночас по-рабському підкоряються жінкам"

Як бачимо, "багато фрагментів Демокріта мають саме логічну форму ентимеми. Розглянемо два (знову випадкові) приклади: "Будь-яка суперечка бездумна: бо, стежачи лише за тим, що згубно для ворога, він не бачить того, що для себе вигідно" (Stob. III 20.62) і "Прагнення до багатства, якщо воно не обмежене задоволенням, набагато важче, ніж крайня бідність; бо більші прагнення породжують більші бажання" (Stob. 3.10.43). Адже парадоксально думати, що сильні бажання гірші за крайню бідність, або що (з архаїчного грецького погляду) суперництво та конкуренція не є добре. Пояснювальні додатки, однак, вказують причини, чому хтось повинен бути переконаним у цьому. Роблячи це, ці сентенції можуть змінити думку людини про те, чого варто прагнути або уникати, і таким чином можуть змінити її поведінку та почуття, так що людина "зробить багато вчинків, гідних хорошої людини, і не зробить багато поганих речей" (B35 DK), як сказано в "Золотих висловах" (Johnson, 2020, с. 221).

Загалом, Демокрит використовує багатий лексичний апарат, що відображає специфіку давньогрецької філософської термінології, але його Мова відображає загальні тенденції іонійського діалекту. У фрагментах зустрічаються іонійські форми, такі як "ἑωυτὸν" замість аттичного "ἑαυτὸν". Ці особливості підкреслюють регіональну і культурну належність філософа, а також його мовну і стилістичну ідентичність.

У Stob. III 7.25 помітна градація понять, де "ἀνδρεῖος" (мужній) протиставляється "πολεμίων" (ворогів) і "ἡδονῶν" (задоволення). Такий вибір лексики демонструє метафоричне розширення поняття ворожнечі із фізичної площини у внутрішню етичну сферу. У зазначеному фрагменті мислитель підкреслює, що істинна мужність полягає не лише в перемозі над зовнішніми ворогами, а й у здатності долати свої власні пристрасті. Цей вислів, на нашу думку, має глибокий моральний підтекст, оскільки передбачає необхідність самоконтролю як ключового аспекту етичної поведінки. Тут він також звертається до теми внутрішньої боротьби, яка є ще важливішою за зовнішні конфлікти, адже ворожнеча із самим собою руйнує душу. Ключовими є іменники "φθόνος" (заздрість), "στάσις" (внутрішній конфлікт) і "δυσμενίη" (ворожнеча), які часто повторюються у фрагментах. Їхнє використання вказує на тісний зв'язок між моральною, соціальною та психологічною площинами аналізу конфлікту.

Можемо підкреслити, що синтаксис Демокріта вирізняється своєю стислою й афористичною формою, що характерно для жанру гномічної літератури. Наприклад, у Stob. III 38.47 використовується проста, але виразна конструкція, де антитеза між "φθόνος" (заздрісник) і "ἑωυτὸν" (себе) підкреслює ідею саморуйнування. Складніші фрагменти, такі як Stob. III 1.210, демонструють більше риторичних прийомів. Наприклад, через

використання парних протиставлень ("τὰ δ' ἐλλείποντα καὶ ὑπερβάλλοντα" – "надмірне і недостатнє") створюється відчуття балансу, що резонує з основними філософськими темами. У цьому фрагменті філософ розглядає вплив внутрішньої гармонії на подолання ворожнечі й наголошує, що душевна рівновага досягається через помірність у задоволеннях і правильне співвідношення між бажаннями та можливостями, а тому людина, яка перебуває у стані внутрішнього спокою, менш схильна до заздрості, ненависті й ворожості, оскільки вона не прагне недосяжного.

Натомість, у Stob. 4.2.17 ми спостерігаємо, що ворог порівнюється з "хижими звірами і плазунами", що підкреслює ворожість як природний, хоча й деструктивний елемент. Тут ми бачимо розгляд ставлення до ворогів у межах суспільних норм і законів. Демокрит обговорює, що ворожнеча може виправдовуватися лише в межах визначених правових і моральних меж. Цей підхід виражає прагнення філософа до впорядкування людських конфліктів через закони, які обмежують деструктивний потенціал ворожнечі.

Варто також зауважити, що засновник атомізму вступає в діалог із попередніми мислителями, зокрема Гомером і Гераклітом. Зокрема, у Stob. III 7.25 відображається полеміка із традиційними епічними уявленнями про героїзм. Мужність інтерпретується як здатність долати внутрішні пристрасті, а не лише фізичних ворогів, що є новаторським для античної етики. Мислитель підкреслює, що істинна мужність полягає не лише в перемозі над зовнішніми ворогами, а й у здатності долати свої власні пристрасті. Цей вислів має глибокий моральний підтекст, оскільки передбачає необхідність самоконтролю як ключового аспекту етичної поведінки. Тут він також звертається до теми внутрішньої боротьби, яка є ще важливішою за зовнішні конфлікти, адже ворожнеча із самим собою руйнує душу.

Відповідно, Демокрит у фрагментах своїх праць пропонує всебічний аналіз ворожнечі, розкриваючи її різні аспекти: космічний, соціальний, моральний і особистий. Його ідеї спираються на уявлення про гармонію протилежностей, моральну відповідальність за свої дії, стриманість у бажаннях і важливість правового регулювання конфліктів. Завдяки такому підходу мислитель створює цілісну філософську концепцію, що дозволяє переосмислити роль ворожнечі в житті людини й суспільства.

Дискусія і висновки

Отже, проаналізувавши концепт "ворог" у доробку ранніх грецьких мислителів, а саме в контексті гном, апофтегм і сентенцій семи мудреців, Геракліта й Демокріта, можемо зробити такі висновки:

1) лексеми, що позначають ворога, як-от ἐχθρός, πολέμιος, δισμενής, мають складну семантичну структуру. У ранньогрецькій філософії вони варіюються залежно від контексту – від особистісного до космічного. Наприклад, ἐχθρός зазвичай вживається в міжособистісних або соціальних взаємодіях і підкреслює особисту ворожість. Натомість, іменник πολέμιος має політичний або військовий відтінок, що відображає масштабніші конфлікти, часто пов'язані з міжполісними війнами;

2) концепт "ворог" у філософії "семи мудреців" розкриває широкий спектр уявлень, де ворог постає не лише як фізичний чи соціальний антагоніст, але і як важливий інструмент для формування гармонійного суспільства. Афоризми мудреців демонструють прагнення до громадянської єдності, де ворожнеча трактується як деструктивний елемент, що підриває полісну єдність і моральний порядок. Водночас вони наголошують на необхідності самоконтролю й уникнення емоційного загострення

конфліктів, акцентуючи увагу на таких якостях: стриманість, розсудливість і етична відповідальність. Лексеми, які використовуються для опису ворога (наприклад, ἐχθρός, πολέμιος), мають багатозначне тлумачення: від особистісної ворожнечі до символу соціальних протиріч;

3) розуміння ворога в Геракліта ґрунтується на ідеї протилежностей, які структурують як космічний, так і соціальний порядок. Ворога він не сприймає як виключно деструктивний феномен, а трактує його як необхідний принцип гармонії, що виникає через боротьбу протилежностей. Лексеми, такі як πολέμιος (війна) і ἔρις (розбрат), у Геракліта набувають онтологічного значення, символізуючи природний стан речей, де боротьба є умовою існування й розвитку світу. Важливим аспектом його концепції є використання термінів, як-от дікх (справедливість) і ξυνός (спільний), що підкреслюють всезагальний і врівноважувальний характер конфлікту. Через метафоричну мову й діалектичний підхід Геракліт пропонує унікальну систему, яка інтегрує фізичні, моральні та метафізичні аспекти ворожнечі, розкриваючи її як ключовий елемент космічного й людського буття;

4) у Демокріта акцентується увага на антропологічному та соціальному вимірах експлікації концепту "ворог", де саме явище неприязні постає не лише як зовнішній конфлікт, але і як результат внутрішньої дисгармонії та моральних викликів. Лексеми, такі як ἐχθρός (ворог) і πολέμιος (протиник), у Демокріта набувають як конкретного соціального значення, так і метафоричного, вказуючи на боротьбу пристрастей і емоцій. Через афористичний стиль і риторичні прийоми, такі як антитеза і градація, Демокрит підкреслює, що істинний ворог може бути внутрішнім, втілюючи заздрість (φθόνος), розбрат (στάσις) або надмірні бажання. У філологічному аспекті його мова вирізняється іонійськими формами, що вказує на регіональну й культурну специфіку, а синтаксична структура фрагментів демонструє чіткість і стисливість гномічної традиції.

Список використаних джерел

- Туренко, В. (2022). Концептуалізація політико-філософської проблематики у спадщині Ксенофана і Геракліта. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Філософія"*, 23, 8–13.
- Туренко, В. Е., & Олійник, А. Ю. (2021). Сім мудреців Античності: між тиранією та демократією. *Політологічний вісник*, 86, 97–112.
- Шульга, С. (2009). Громадянський ідеал античного грецького полісу. Актуальні проблеми вітчизняної та всевітньої історії. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, 17, 97–99.
- Adkins, A. W. H. (1972). *Moral values and political behavior in ancient Greece. From Homer to the end of the fifth century*. W. W. Norton & Company.
- Benveniste, E. (1969). *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. Les Editions de Minuit vol. 1.
- Derow, P. (1994). Historical explanation: Polybius and his predecessors. In S. Hornblower (Ed.), *Greek Historiography* (pp. 73–90). Oxford University Press.
- Johnson, M. R. (2020). The ethical maxims of Democritus of Abdera. In D. C. Wolfsdorf (Ed.), *Early Greek Ethics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190906774.003.0015>
- Kilgallon, S. (2019). *Hatred in Hesiod* [Doctoral dissertation, University of Bristol].
- Pender, E. E. (2000). *Images of persons unseen: Plato's metaphors for the gods and the soul*. Academia Verlag.
- Walter, U. (2017). "Schlechte Zeugen sind für die Menschen Augen und Ohren derjenigen, die Barbaren-Seelen haben": Heraklit und Herodot, zusammengedacht. In E. Fantino, U. Muss, C. Schubert, & K. Sier (Eds.), *Heraklit im Kontext* (pp. 151–170). De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110421323-008>
- Першоджерела**
- Diels, H., & Kranz, W. (Eds.). (1912). *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Bd. 1. Weidmannsche Buchhandlung.
- Diels, H., & Kranz, W. (Eds.). (1912). *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Bd. 2. Weidmannsche Buchhandlung.
- Diogenes Laertius. (1925). *Lives of Eminent Philosophers, Volume I: Books 1–5* (R. D. Hicks, Trans.). Harvard University Press.
- Luria, S. Y. (2016). *Demokrit, with English translation of texts and commentary by C.C.W. Taylor*. Oxford University Press.

Laks, A., & Most, G. W. (Eds. & Trans.). (2016). *Early Greek Philosophy: Volume II: Beginnings and Early Ionian Thinkers, Part 1*. Harvard University Press.

Laks, A., & Most, G. W. (Eds. & Trans.). (2016). *Early Greek Philosophy: Volume VII: Later Ionian and Athenian Thinkers, Part 2*. Harvard University Press.

Laks, A., & Most, G. W. (Eds. & Trans.). (2016). *Early Greek Philosophy: Volume III: Early Ionian Thinkers, Part 2*. Harvard University Press.

Plutarch. (1959). On the sign of Socrates. In *Moralia, Volume VII* (pp. 372–512). Harvard University Press.

Plutarch. (1967). The dinner of the seven wise men. In *Moralia, Volume II* (pp. 346–452). Harvard University Press.

References

Adkins, A. W. H. (1972). *Moral values and political behavior in ancient Greece. From Homer to the end of the fifth century*. W. W. Norton & Company.

Benveniste, E. (1969). *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, vol. 1. Les Editions de Minuit.

Derow, P. (1994). Historical explanation: Polybius and his predecessors. In S. Hornblower (Ed.), *Greek Historiography* (pp. 73–90). Oxford University Press.

Johnson, M. R. (2020). The ethical maxims of Democritus of Abdera. In D. C. Wolfsdorf (Ed.), *Early Greek Ethics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190906774.003.0015>

Kilgallon, S. (2019). *Hatred in Hesiod* [Doctoral dissertation, University of Bristol].

Pender, E. E. (2000). *Images of persons unseen: Plato's metaphors for the gods and the soul*. Academia Verlag.

Shulha, S. (2009). Hromadianskyi ideal antychnoho hretskoho polisu. *Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoї istorii. Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*, 17, 97–99.

Turenko, V. (2022). Conceptualization of political and philosophical issues in the legacy of Xenophanes and Heraclitus. *Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series "Philosophy": scientific journal*, 23, 8–13 [in Ukrainian].

Turenko, V. E., & Oliynyk, A. Yu. (2021). Seven sages of Antiquity: between tyranny and democracy. *Political science bulletin*, 86, 97–112 [in Ukrainian].

Walter, U. (2017). "Schlechte Zeugen sind für die Menschen Augen und Ohren derjenigen, die Barbaren-Seelen haben": Heraklit und Herodot, zusammengedacht. In E. Fantino, U. Muss, C. Schubert, & K. Sier (Eds.), *Heraklit im Kontext* (pp. 151–170). De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110421323-008>

Sources

Diels, H., & Kranz, W. (Eds.). (1912). *Die Fragmente der Vorsokratiker: Bd. 1*. Weidmannsche Buchhandlung.

Diels, H., & Kranz, W. (Eds.). (1912). *Die Fragmente der Vorsokratiker: Bd. 2*. Weidmannsche Buchhandlung.

Diogenes Laertius. (1925). *Lives of Eminent Philosophers, Vol. I: Books 1–5* (R. D. Hicks, Trans.). Harvard University Press.

Luria, S. Y. (2016). *Demokrit, with English translation of texts and commentary by C.C.W. Taylor*. Oxford University Press.

Laks, A., & Most, G. W. (Eds. & Trans.). (2016). *Early Greek Philosophy: Volume II: Beginnings and Early Ionian Thinkers, Part 1*. Harvard University Press.

Laks, A., & Most, G. W. (Eds. & Trans.). (2016). *Early Greek Philosophy: Volume VII: Later Ionian and Athenian Thinkers, Part 2*. Harvard University Press.

Laks, A., & Most, G. W. (Eds. & Trans.). (2016). *Early Greek Philosophy: Volume III: Early Ionian Thinkers, Part 2*. Harvard University Press.

Plutarch. (1959). On the sign of Socrates. In *Moralia, Volume VII* (pp. 372–512). Harvard University Press.

Plutarch. (1967). The dinner of the seven wise men. In *Moralia, Volume II* (pp. 346–452). Harvard University Press.

Отримано редакцією журналу / Received: 15.01.25

Прорецензовано / Revised: 26.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 18.03.25

Vitalii TURENKO, DSc (Philosophy), Senior Researcher
 ORCID ID: 0000-0003-0572-9119
 e-mail: vitali_turenko@knu.ua
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE CONCEPT "ENEMY" IN EARLY GREEK PHILOSOPHY: FEATURES OF SEMANTICS IN THE "SEVEN SAGES", HERACLITUS AND DEMOCRITUS

Background. This study examines the concept "enemy" in early Greek philosophy through a textual analysis of pre-Socratic thinkers, particularly Heraclitus and Democritus. In light of contemporary global and local challenges that prompt a reconsideration of enmity as a phenomenon, the relevance of this research has significantly increased. The focus is placed on the semantics and terminology employed by ancient Greek philosophers to describe the enemy, including terms such as *ἐχθρός*, *πολέμιος*, *δυσμενής*, *ἔρις*, and *πόλεμος*. Lexical analysis of these terms reveals their meaning within the context of social and ontological concepts and their influence on the development of the ancient philosophical tradition.

Methods. The methodology combines philological analysis of texts, comparison of linguistic and stylistic features, and reconstruction of the cultural and historical context in which these ideas emerged. Hermeneutic, descriptive and structural analyses uncover the multifaceted representations of the enemy.

Results. The findings suggest that the perception of the enemy in early Greek philosophy transcends personal conflict, integrating social, moral, and ontological dimensions. This deeper understanding of enmity highlights its dual role as a destructive force in society and a harmonizing element through oppositions. The uniqueness of the Greek tradition lies in its ability to incorporate struggle as a necessary aspect of cosmic order and social dynamics. These conclusions are significant both for contemporary humanitarian discourse and for further exploration of the history of philosophy.

Conclusions. The study demonstrates that the concept "enemy" in early Greek philosophy possesses a multifaceted nature, encompassing ontological, anthropological, and social dimensions. In Heraclitus' works, the enemy is portrayed as an ontological principle of harmony achieved through the conflict of opposites, which structures the cosmos. Conversely, Democritus emphasizes the anthropological dimension, where enmity is not only a social phenomenon but also a moral challenge that requires internal harmony and self-control. The analysis reveals that the terms denoting the enemy have significant semantic depth and reflect the interrelation between lexicon, stylistics, and philosophical concepts. These findings expand the understanding of ancient philosophy, emphasizing enmity as both a destructive and constructive element in cosmic and social order.

Keywords: enemy, enmity, *ἐχθρός*, *πολέμιος*, *δυσμενής*, pre-Socratics, anthropology, ancient philosophy.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analysis or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.